

Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini

Kroz stoljeća su se bosansko-hercegovački franjevci trudili, da prosvjetu zavode i šire među svojim pukom. U tu svrhu pisali su knjige i rasturivali ih među narodom. Knjige su morali tiskati u tuđini, najviše u talijanskim i mađarskim tiskarama. Kasnije su ih tiskali u Splitu, Dubrovniku, Zadru, Osijeku, Zagrebu, Karlovcu, Beču i drugdje. Velika je nevolja bila radi neustaljene ortografije i posebnog alfabeta "bosančice" - do pod konac 18. stoljeća.

Sve su ove nezgode silile franjevce, da pomišljaju na svoju tiskaru. Dobra volja ne bijaše dosta, jer je manjkalo sredstava i za sam goli život. Polovicom prošloga stoljeća, svakako pod utjecajem ondašnjih općih prilika u svijetu, posebno "Hrvatskog pokreta", razmahala se u Bosni jaka volja za osnivanjem domaće tiskare. Agilni pregalac, fra Ivan Frano Jukić, potpomognut jakim ljudima bos. provincije, kao fra Marijanom Šunjićem, fra Bonom Perišićem i dr., te posebno zauzetnim provincijalom fra Andijom Kujundžićem upregnu sve sile da do cilja dođe. Sva nastojanja i molbe provincijala Kujundžića, teškim sticajem onodobnih političkih prilika, ne urodiše željenim plodom. Bosanski oci ništa ne propustiše da bi došli do svoje tiskare.¹⁾ Drmalo se je tursko carstvo, pa se je sve nepouzdanim smatralo. Turske upravne vlasti držale su svaku novotariju pogibeljnom i da potpiruje nezadovoljstvo i vodi rasulu. Radi toga su budno pazile na svako gibanje, jer im je sve izgledalo sumnjivim. Turske su vlasti svjesno osujetile pothvat bos. franjevaca. Tu je uzrok neuspjehu njihovog poduzeća. Oni su bili u stanju sve druge poteškoće svladati. Volje je bilo ne samo kod vodećih ličnosti, nego i kod članova reda. Tako je i Martićev pothvat (potaknut biskupom Vujičićem) doživio neuspjeh. Vanjski su razlozi

malo utjecali. Zagrebačka hrvatska književna poduzeća "Matica Hrvatska" i "Društvo sv. Jeronima", više su bili poticala na rad nego zaprijetka.

Kada nije uspjelo u Bosni osnovati tiskarsko poduzeće, kako je to u Hercegovini pošlo za rukom? U Mostaru je osnovana tiskara punih 20 godina poslije nego su bos. franjevci o tome radili. Kroz to razdoblje prilike su se u mnogo čemu na bolje izmijenile, iako su još bile teške. Da nije u Mostaru bilo biskupa Kraljevića i njegovih svestranih moćnih veza, jednakim bi neuspjehom i pothvat Hercegovaca svršio. Kakogod bilo, u Mostaru je tiskara osnovana i radila je pod turskom upravom punih 5 godina.²⁾

O ovoj tiskari pisalo se je i do sada. Prelistavajući onodobne arhive u Mostaru, biskupske i franjevačke provincije, ustanovio sam, da se je o ovom predmetu pisalo uglavnom po sjećanju, napamet i po pripovijedanju u stvar dosta slabo upućenih lica. Rezultati moga istraživanja razilaze se od pisanja drugih. Priznanjem, malo je smjelo i s pomoću dobrih podataka suprotstaviti se mišljenju uvaženih pisaca i ustaljenoj tradiciji. Ja sam se držao one: Amicus Plato, sed magis amica veritas. Na drugima je da ocijene valjanost mojih razloga i zaključaka.

Najbolja meni poznata radnja o tiskarama u B. i H. jest vrijednoga i marnoga našega povjesničara, Hamdije Kreševljakovića: "Štamparije u Bosni za turskog vremena" - 1529. - . 1878.³⁾ Kreševljaković navodi, da se je i biskup Barišić bavio mišlju da zavede tiskaru u

* Preštampano: Petrović, Leo: Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini, U: Kalendar NAPREDAK, Sarajevo, 1937.

Mostaru. Kategorički tvrdi, da je "Štamparija djelo (Don Franino), oni, koji kažu da je to djelo biskupa Kraljevića, nemaju pravo".⁴

Ovo svoje mišljenje temelji na pripovijedanju fra Nikole Šimovića i Marka Šešelja,⁵ na pisanju franjevačkoga Šematizma iz god. 1873.⁶ i računima prihoda i rashoda tiskare od 22. travnja 1876.⁷ Na koncu izvodi zaključak: Štamparija bila bi se odmah na početku zvala njegovim (Don Franinim) imenom, da nijesu bile po srijedi regule franjevačkoga reda, a ovako je Milićević bio direktor štamparije i kao takav član biskupske residencije, a biskup je do 1876. vršio nadzor nad štamparijom."⁸

Dosljedno postavljenim tvrdnjama kaže za M. Đurđevića,⁹ da je "sasvim netočno ono, što piše o vlasniku štamparije."¹⁰ Prema Kreševljakoviću tiskara je otpočela rad mjeseca rujna 1872.¹¹

Sličnoga je mišljenja i naš uvaženi književnik i neumorni kulturni radnik, Ivan A. Milićević.¹² I on tvrdi, da je Don Frano "oduševio" biskupa Barišića (14. kolovoza 1863.) za osnivanje tiskare te da je za svoju osnovu "predobio" biskupa Kraljevića, napokon, da je nakon mnogih poteškoća dobio ferman iz Carigrada, da se može otvoriti tiskara.¹³ Za nabavu tiskare "i sam od svojih ličnih ušteda doprinosi dobar po ondašnjem shvaćanju dio, a i biskup fra Anđeo Kraljević dometnu od svoga isto toliko. Tako i drugi znanci i prijatelji, tko više, tko manje".¹⁴ I Ivan Milićević je mišljenja, da je tiskara proradila u god. 1872., jer da je te godine tiskan kalendar "Mladi Hercegovac".¹⁵

Tragajući za prvim početcima ove tiskare uvidio sam, da treba dosta truda uložiti da se ovo pitanje na čistac izvede. Ono, što je napisano naknadno i ono, što je preko usmene predaje poznato, u diametralnoj je suprotnosti sa pisanim izvorima i službenim spisima. Dapače ni ono, što su suvremenici zabilježili, ne da se međusobno uskladiti. Priznajem, da, uza sav trud i dobru volju, nijesam uspio neke pojedinosti rasvijetliti. Radio sam isključivo sa pisanim izvorima. Predajom sam se poslužio, da ispunim praznine u izvorima. To je bilo vrlo rijetko. Na predaju, koja nema veze s izvorima, nijesam se ni obazirao.

Stvar se razvila ovako:

Ponukavanjem biskupa Vujičića bosanski franjevci odlučise zasnovati "Književno društvo redovnika" sv. Frane u državi Bosanskoj". Istodobno su odlučili izdavati almanah pod imenom "Bosanska Književnost". U kolo su pozvali osim bosanskih još i neke hercegovačke franjevce, koji se rado bave knjigom. Pozive je

slao fra Grgo Martić, jer je bio odabran za "poslenika", da "sabire članove, vrijedne radiše određenog društva". Među drugima pozvao je i biskupa Kraljevića na suradnju.¹⁶ Kraljević se je Martiću odazvao, 16. studenoga 1868.¹⁷

Ovaj nas Kraljevićev odgovor zanima stoga, što se u njemu prvi put¹⁸ spominje namisao, da on ima volju i želju ustanoviti tiskaru u Mostaru. "Ja bih htio", piše Kraljević Martiću, "invest ovde Tipografiju". Ovdje bi bilo Misto bivši ova Residencija dosta prostrana. Ima ovde jedan fratar koi bi mogao bit director iste i kalendarista" Iz nastavka u pismu razabire se polet i oduševljenje Kraljevićevo. On predlaže, da se u društvo pozove i dalmatinska provincija presv. Otkupitelja, da se osnuje "Matica" i da se pozovu na suradnju dalmatinski biskupi i svećenstvo, "ter da nešto bude divno i stalno". Jasno se razabire nakana Kraljevićeva, da on ima volju zasnovati jednu nakladnu tiskaru većega opsega; da se oko nje okupi sve, ne samo Hercegovačko i Bosansko, nego i dalmatinsko svećenstvo. S druge strane znamo, da je njegov poduzetni duh sve izveo, što je samo naumio.

Najprije pozivlje na suradnju hercegovačke Franjevce i dogovara se s tadašnjim njihovim starješinom, provincijalom kustodom, fra Petrom Kordićem, da u zajednici ustanove tiskaru.¹⁹ Dalnji razvoj ovoga pitanja svjedoči, da su se uistinu potpuno i sporazumjeli. Sporazumno pozivlju iz Dalmacije fra Franu Milićevića, da preuzme upravu tiskare. Milićević se pozivu odazvao istom godine 1871.²⁰

Iz ovoga se jasno razabire Kraljevićeva lična inicijativa za osnivanje tiskare u Mostaru. Nevjerojatne je poteškoće i zaprijeke morao svladati dok je namisao oživotvorio.

Prva mu je briga bila, kako će namaknuti sredstva za nabavu tiskare. Najprirodnije je bilo, da se preko austro-ugarskog konzula Pavla Relje obrati na vanjsko ministarstvo u Beču i tamo potraži pomoći i potpore. S Reljom je bio, od njegova dolaska u Mostar, gotovo u svagdašnjem saobraćaju²¹ i preko njega došao je u vezu sa generalnim konzulom Todorovićem u Sarajevu u poznanstvo i prijateljstvo. Preko ove dvojice upravio je Kraljević molbu na bečko vanjsko ministarstvo, koje mu je najpripravnije izišlo u susret i svojim rješenjem od 22 prosinca 1871., br. 17.024 molbi udovoljilo.²²

U ovom je poslu mnogo zaslužan i Josip Dragomanović,²³ tumač kod konzulata u Mostaru, jer je Kraljević preko njega došao u poznanstvo i vezu sa Franjom Pljehačekom, koji je bio punac Dragomanovićev i činovnik u

bečkom vanjskom ministarstvu. Njega je češće podsjećao zet mu Dragomanović, da se zauzmiše za stvar biskupa Kraljevića.²⁴ Zagovor je zaista u punoj mjeri i uspio.

Tiskara je darovana franjevcima u Mostaru i poslana je iz Beča preko Trsta i Dubrovnika. Do Dubrovnika je podvoz bio plaćen, od Dubrovnika do Mostara podvoz je platio biskup Kraljević, u mjesecu ožujku 1872. Do Mostara je tiskarski materijal stigao bez ikakvih smetnja. Čim je stigao u Mostar, turske carinske vlasti sve zaplijeniše. Sada je nastalo dugotrajno natezanje i dopisivanje na sve strane. Energični biskup Kraljević se, dne 25. siječnja 1873. izravno obraća na Mustafu Asim-pašu, ne sustaje, nego kopa nogama i rukama, da tiskaru oslobodi. Pokreće konzulate u Mostaru i Sarajevu. Ne prestaje s požurnicama, da se bečko ministarstvo, preko svoga poklisara u Carigradu svojski zauzme kod visoke porte, da se digne zapljena tiskarskog materijala. Konzulati sa svoje strane čine sve, ali se ne pomiče s mrtve točke. Kraljević, da mu se tiskara uruči. Molbu je poslao preko konzulata, da je preporuči i dalje uputi. Turske vlasti ne popuštaju, a Kraljević ne miruje. U čestom su pismenom saobraćaju bečko ministarstvo, konzulati u Sarajevu i Mostaru i austrijski poklisar u Carigrada grof Ludolf, jer im Kraljević ne da mira. Nakon beskonačnih okapanja, napokon, dne 27. siječnja 1873., br. 93., konzul Relja javlja Kraljeviću: "Nakon opetovanih službenih predavki mojih a i c. kr. generalnog konzula u Sarajevu, da se izruči zaplijenjena tiskara, Vrhovna uprava Bosne, svojim pismom od 21. siječnja t. god. obavijestila je spomenuti generalni konzulat, da je "Idare Megilis" zamolio Ministarstvo prosvjete u Carigradu ("Mearif Nazareti") da dopusti, da se tamošnjim pp. ocima Franjevcima izda Obrtnica za tiskaru".²⁵ Dalje ga obavješćuje: "Povrh toga, generalni konzul Todorović poslao je sličan izvještaj austro-ugar. Poklisarstvu u Carigrad, da bi se što prije tražena Obrtnica izdala, to tim više radi toga, budući da tiskarski pribor pp. oo. Franjevcima milostivo poklonjen od naše Visoke vlade, koja, na temelju Karlovačkog i Požarevačkog mira, ima isključivo zaštitu katolika u tim pokrajinama."²⁶

Istom sada, početkom god. 1873., pokrenuto je pitanje izručenja tiskare u ruke vlasnika. Sva nastojanja konzula preko bečkog ministarstva i poklisarstva u Carigradu - čini se - ne bi oslobodila tiskaru, da nije turska bosanska vlada učinila prijedlog na ministarstvo prosvjete u Carigradu. Bosanski "Idare Megilis" imao je

kredita kod visoke porte, poklisarstva su više neka parada za turske administrativne vlasti. Bilo je muke, dok se "Idare Megilis" pokrenuo. Već 17. veljače 1875. austrijski poklisar u Carigradu traži od sarajevskog gener. konzula, da mostarski konzul pošalje svoje izvješće,²⁷ koje se spominje u predavci, a nije spisima priloženo, jer da se bez službenog izvješća mostarskog konzula ne će moći osloboditi, po turskim organima zaplijenjena tiskara, koju je c. kr. ministarstvo vanjskih poslova franjevcima darovalo.²⁸ Sarajevski konzul, dne 7. ožujka 1873. pod br. 440. zatražene priloge poslao je u Carigrad.

Poklisar grof Ludolf, svojim pismom od 25. ožujka 1873., br. 670. javlja konzulu u Sarajevu: "čast mi je Vašoj blagorodnosti saopćiti, da je ovdašnje Ministarstvo Prosvjete, izravnim dopisom tamošnjim pokrajinskim vlastima naredilo, da se ima osloboditi u carinarnici u Mostaru zadržani tisak s priborom i da se ima predati tamošnjem franjevačkom samostanu". Izručenje rečenog tiska uvjetovano je samo time, da se ima sve, što se bude u toj tiskari tiskalo podvrgavati propisima cenzure.²⁹

Sada opet nastaju nove muke. Mrtvi materijal leži, jer nema stručnih lica da se počne sa slaganjem i tiskanjem. Što se je više veselilo dobivenoj tiskari, to se tim više sada razbija glava, da tiskara proradi. Sada je na fra Frani sva briga, da tiskarski stroj stavi u pogon. On je od biskupa i franjevačkog kustoda za taj posao određen i toga se je primio. Fra Frano proba sreću sa svojim Pravopisom, i dobro je uspio.

Zanimljivo bi bilo znati, zašto je baš fra Franu Miličevića³² zapala ta sreća, odnosno teret, da on postane upraviteljem i tehničkim radnikom u tiskari.

Od mlađih Franjevaca onoga vremena Miličević se je najrađe bavio knjigom i pisanjem. Za vrijeme dok je služio u Dalmaciji, s otoka Brača, slao je korekturu (zapravo cenzuru) svoga "Perivoja Darovah nebeski" biskupu Kraljeviću u Mostar: "za da ako bi po nezdogi se kakva krivnost ukazala, da bi dostojalo V. G. što prije javiti" ... nastavlja "dostojte se svaku pogrišku na svrhi Perivoja naznačiti i uz nju drugu rič pristojniju (staviti)". Ovo mu je pisao 1. studenog 1867. i poslao mu tri arka (prije mu je poslao prva tri arka). U onome pismu fra Grgi Martiću, 16. stud. 1868. Kraljević je mislio na Miličevića, da bi najzgodniji bio za upravitelja tiskare. Don Frano u svojoj autobiografiji navodi, da je 1868. dobio pismo od Kraljevića, da se povрати u Hercegovinu: "jer da je u dogovoru sa

tadanjim redodržavnikom o. fra Petrom Kordićem da ustanove tiskaru u Mostaru."³³ Iz onoga što znamo o Don Frani iz njegovih mladih godina možemo zaključiti: Tiskara i Don Frano su se upotpunjavali, tiskari je bio potreban Don Frano, a Don Frani je došla tiskara kao naručena.³⁴ Po svemu moramo zaključiti, da je on bio muž Providnosti, jer da njega nije bilo, po svoj prilici, tiskara bi bila kratka vijeka.

Prije nego li je tiskara prispjela u Vukodol, fra Franu je starješina kustodije, fra Andija Kordić (negdašnji provikar apost. u Bosni) poslao u Trst, da se uputi u tiskarski zanat i vođenje tiskare. U tu svrhu molio je generala reda, pismom od 21. ožujka 1872. da na to dade svoj pristanak. Karačić navodi u molbi: "Naš Vikar apostolski u Hercegovini, u sporazumu sa spomenutim ocem (fra Franom - "con cointelligenza del sulodato Padre") nabavio je tiskaru za potrebe ove misije. U tu svrhu i austrijska vlada dala je neku pripomoć. O. Frano i sada je malo upućen (aliquanto conoscente ed abile) u tiskarski zanat, ali Mgr. biskup misli, da bi bilo korisno da mu se dade prilika da se bolje usavrši, kako bi mogao vršiti dužnost upravitelja toga zanata."³⁵ Dopust je tražen za tri mjeseca, a imao je stanovati kod oo. kapucina u Trstu. Ovaj je dopust fra Frano doista dobio i u mjesecu srpnju 1872. upotrijebio.

Kada je tiskara stigla, niko od fra Frane nije bio sretniji. On se je srcem i dušom dao na posao. Mnoge su ga nedaće trale, ali je on sve sa stojećim samoprijegorom snosio. On je bio metlar, slagar, mašinstica i ujedno direktor! Ivan A. Milićević, sinovac fra Franin, piše:³⁶ "Jedna časna sestra ... bila je na poziv Kraljevićev dodijeljena fra Frani, da mu pomogne u konačnom rezređivanju tiskare. Ona je po uputama fra Franinim razmetala slova po pretincima ormara (sestra Klotilda Skamperle, predstojnica)".

Fra Frano je uz čisto tehničke poslove i pisao. Napisao je i najprije dao u tisak svoj "Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini". (U Mostaru, 1873., 8, str. 24). Ovaj prvijenac fra Franin, s tehničke strane, uspio je vrlo dobro. Iste je godine tiskao i svoj kalendar "Mladi Hercegovac", za godinu 1874.³⁷

Prve godine rada tiskan je i "Schematismus topographicohistoricus Vicariatus Apostolici et Custodiae provincialis Franciscano-Missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873." - Mostar, Tipis Missionis cathol. in Hercegovina, 1873. 8, str. 267.

Tiskanje ovog Šematizma podiglo je silnu prašinu i pripravilo dosta neugodnosti. Inicijativu za Šematizam u godini 1867. dao je Kraljević. i nagovorio franjevačko starješinstvo,³⁸ da pismeno naredi fra Petru Bakuli, da ga sastavi i za tisak priredi. Vanjski dobročinitelji tražili su i početkom sedamdesetih godina, da im se dokaže rad i uspjesi misije u Hercegovini. Radi toga je Kraljević - opet u sporazumu sa franjev. starješinstvom - odlučio, da se priredi novo izdanje staroga Šematizma³⁹ sa nadopunom novoga rada i uspjeha. U tu svrhu uputio je okružnicu⁴⁰ na sve župnike, da saberu podatke i u najkraćem vremenu, da ih njemu dostave. Redakcija novoga izdanja Šematizma povjerena je ponovno fra Petru Bakuli. On se posla primio i rukopis predao tiskari 13. lipnja 1873.⁴¹ (Šematizam je dotiskan 3. siječnja 1874.)⁴² U novom izdanju Bakula je štošta izmijenio, a nešto i nadodao, bez znanja biskupa Kraljevića i franjevačkog starješinstva. Biskup se nije na ovo mnogo obazirao, ali franjev. starješinstvo prigovorilo je sadržaju, tehničkoj i formalnoj strani Šematizma. Naročito su prigovorili tomu, da su mnoge stvari netočno izvrštene i što je tekst na mnogo mjesta nečitljiv i pun tiskarskih pogrešaka.⁴⁴ Da slučajno Bakula nije u međuvremenu smrtno obolio i umro,⁴⁵ sve bi dobro i na zadovoljstvo svih ispalo. Ovakvo se je ova upadica riješila istom 14. ožujka 1878.⁴⁶

Ova je upadica ipak nešto dobra donijela. Kraljević je i sam vidio, da ima opravdanih razloga prigovarati točnosti i ukusu tiska. Radi toga je odlučio naručiti novi tisak i novih slova. Opet se je obratio preko mostarskog konzula Relje na Državnu tiskaru u Beču, da mu pokloni ili proda 120 funti probраниh slova, koja se slažu sa tiskarskim strojem, koji je poznat državnoj tiskari u Beču.⁴⁷ Novi tisak kupljen je u Trstu za cijenu od 300. - forinti.⁴⁸

Tiskara je međutim i dalje nesmetano radila. U njoj su tiskani Milićevićevi kalendari⁴⁹ neke školske knjige,⁵⁰ nabožne knjižice,⁵¹ slovnice,⁵² razno,⁵³ kalendari za svećenike, (Direktoriumi) u Bosni i Hercegovini, Šematizam bosanske provincije.⁵⁴ Tiskarsko osoblje s vremenom se je uvježbalo, i tiskarski pribor naručivan je bolje vrste, pa su i istisci sve to ljepši i dotjeraniji bivali. Neke su tiskane knjige od trajne vrijednosti. Kraljević je bio odlučio tiskati i "Štavit", te je pozvao i bosanske franjevce, da i oni pomognu pri raspačavanju Štavita.

Provincijal fra Mato Čondrić obećao je svaku pomoć i pohvalio nastojanje biskupovo za širenje dobrih knjiga i prosvjete uopće.⁵⁵

Uz fra Franu tiskarske su posle obavljali i materijal za tisak pripremali te korekture i račune sređivali fra Martin Ljubić, biskupov tajnik i fra Grgo Gavran.

Biskup Kraljević bio je zauzet mnogim službenim i javnim poslovima, osobito tokom godine 1875. i slijedećih godina, radi bune i ustaškog pokreta, koji su izbili u Gabeli (Gabeoska puška).⁵⁶ Ustaše su se pojavili na sve strane, te je nastala opća nesigurnost i bezvlade. Ti su dani bili presudni, Kraljević kao predstavnik katolika imao je pune ruke posla. Preko njega je išlo sve što se je odnosilo na katolički dio pučanstva. U njega su upirali oči i drugi, jer je bio najvažniji član medžlisa. Ustaški pokret zahvatio je i duhovni stalež. Biskupov sestić, Ivan Musić, župnik u Popovu odmetnuo se i sam u šumu, pripasao sablju, zametnuo se džeferdarom i stavio se na čelo ustaša.⁵⁷

Radi ovih i mnogih drugih razloga Kraljević je sve više napuštao brigu oko tiskare. Tiskara je zapravo bila na imenu franjevac a i pod njihovim je imenom u službenim spisima vođena, iako je Kraljević u njoj vodio glavnu riječ. Ispred biskupa i franjevac a fra Frano je vodio čitavo poduzeće. Tako je to sve išlo do godine 1876. Te godine Kraljević diže ruke s tiskare i prepusti je posve franjevcima. Radi toga tiskara se poče nazivati svojim prvim imenom **Tiskara Franjevačka**. Kako su bila burna i nemirna vremena tih godina, franjevci se tokom godine 1877. nećujno kao cjelina povlače iz tiskare. Na taj način poduzeće dođe u ruke samoga fra Frane Milićevića.⁵⁸ Njemu su tiskaru prepustili i biskup i franjevci, bez ugovora i bez prigovora. On je u tiskari najviše radio i on ju je najviše cijenio i jedini je mogao koristonosno upotrijebiti. U njoj je našao smirenje, zadovoljstvo i zanimanje - bome i vrelo za življenje, jer je poduzeće vodio na srtego trgovačkoj bazi.

Istom sada dolazi položaj fra Franin u suprotnost sa temeljnim načela franjevačkog reda. Član franjevačkog reda ne može biti vlasnikom - ni tiskarskog poduzeća.

Fra Frano je na sve načine pokušavao da ostane članom franjevačkog reda i ujedno da samostalno raspolaže s tiskarom. Obratio se na o. generala franjevačkog reda pismom od 17. siječnja 1877. Molio ga je, da mu dopusti jedno od ovih troga: 1. da samostalno radi s tiskarom i

stanuje kod mostarskog župnika; 2. da mu dopusti da prenese tiskaru u Makarsku i da se inkorporira u provinciju presv. Otkupitelja i 3. da prenese tiskaru u Sarajevo i da se inkorporira bosanskoj provinciji. Na ovo mu je general odgovorio, 5. veljače 1877.: Prvo mu ne može dopustiti radi hercegovačkih franjevac a; drugo ili treće da će mu dopustiti uz uvjet, da na to pristanu provincijali sa svojim definitorima u Dalmaciji ili Bosni. Čim dobije **pismeni** pristanak jednoga od gornjih provincijala, neka mu piše. Međutim ima ostati na mjestu, gdje se sada nalazi (u Mostaru).⁵⁹

Fra Frano nije dobio pristanak nijednoga provincijala, zato se opet obraća na generala, da mu dopusti da tiskaru drži kod svoga brata u Mostaru ili da je preseli u Metkoviće. Ako nijedno od ovih dvoga ne može dobiti, onda moli da mu isposluje **sekularizaciju** (prijelaz među svjetovni kler). Na ovo mu je general, dne 25. rujna 1877. doslovno ovo odgovorio: "Ne mogu Vam dopustiti ni prvo ni drugo što molite. Pristajem, premda sa žalošću, na treće, da Vam isposlujem sekularizaciju, i to onim časom čim nadete biskupa, koji će Vas primiti u svoju biskupiju (general podcrtao)".⁶⁰ General je dao odmah prijedlog kongregaciji za redovnike, da mu izda dekret za sekularizaciju.⁶¹

Fra Frano se konačno odlučio da traži biskupa (benevolum receptorem), koji će ga primiti u svoju biskupiju. Pimio ga je šibenski biskup među svjetovni kler. Fra Frano je dobio sekularizaciju privremenu (ad tempus). Kada je napustio franjevački red, nijesam točno ustanovio. Zna se samo toliko, da je još 18. veljače 1878. bio franjevac. Kroz ovo prijelazno vrijeme tiskara je nosila ime **Fra Frane Milićevića**.⁶² Godine 1878. dobila je svoje ime: **Tiskarna Don Franje M. Milićevića**.⁶³ Don Frano je morao napustiti Mostar i poći na župu u Piramatovce kod Skradina. Tiskaru je ostavio kod svoga brata Šimuna, koji je po njegovim (većinom pismenim) uputama upravljao. U Mostar se je povratio nekako koncem godine 1882. Za njegova izbivanja tiskara je malo radila, osim što je tiskala kalendar "Mladi Hercegovac", Don Franinu Talijansku Slovicu i Skladbu (Sintassu) i neke manje stvari. Godine 1883. 1. rujna izade prvi broj "Bosiljak Hercegovački", list zabavni, za puk i književnost". Vlasnik i urednik bio je Don Frano. Vlast mu zabrani list. Nakon pauze od 2 - 3 mjeseca isposlova dozvolu, da ga ponovno izdaje, ali uz promjenu imena. Novi se list zvao: "Novi Hercegovački Bosiljak". Nije imao nikakva

podnoslova. Vlasnik i urednik bio je Don Franco, upravitelj i izdavatelj: Stjepan Dragoni u Metkovićima. Prvi je broj izašao 23. kolovoza 1884. Sadržaj i smjer lista ostao je isti kao i u "Bosiljku Hercegovačkom", jedino je uzet novinski format.

"Novi Herc. Bosiljak" u broju 35. od 29. kolovoza 1885. donosi uvodnik pod naslovom: "Naš program", u kojem najavljuje: "Naš list današnjim danom postaje političkim". Dobit će novo ime "Glas Hercegovca". Dalje navodi, da je zamoljena nadležna politička vlast da odobri promjenu smjera i imena listu. Dok ne dođe odobrenje, list će i dalje izlaziti pod starim imenom, a odmah piše političke članke i donosi političke vijesti. Pod imenom "Glas Hercegovca" izašao je prvi put 19. rujna 1885., broj 38 (slijede redni brojevi N. H. Bosiljka). Nosi oznaku Godina VI. - Dakle nastavak prvašnjih listova. "Glas Hercegovca" izlazio je do polovice srpnja 1896., jedanput sedmično, subotom.⁶⁴

Milićević "Glas Hercegovca" u svoje vrijeme bio je jedini hrvatski list u B. i H. Budio je narodnu svijest i podizao duhove. Don Frano je uistinu jedan od najzaslužnijih naših javnih radnika prvih godina nakon okupacije ovih pokrajina. U njegovim listovima i brošurama prikazan je sav naš javni život, osobito život nas Hrvata. Oni su prava riznica raznih kroničarskih vijesti i događaja. Mogu se donekle prosuditi i političke prilike. Takove su vijesti oskudnije, jer je cenzura svaku i najmanje sumnjivu vijest skrupulozno brisala. Hrvatsko ime bilo je najstrožije zabranjeno. Nije se smjelo ni spomenuti. Proti historičkih činjenica govore, koji tvrde, da je austrijska okupatorska vladavina povlačivala hrvatskom imenu. Slobodnije je bilo kudikamo spomenuti svako drugo ime, samo ne hrvatsko. To se vidi u listovima našeg Don Frana i u izdanjima Bosanske vlade.

Treba da se još povratim na pisanje Šematizma iz god. 1873., kao i na "Izvjestje" prihoda i rashoda tiskare iz god. 1874. i 1876.

Šematizam, tiskan god 1873. na str. 145 - 146 donosi kratki članak o postanku ove tiskare. Članak je pisao fra Petar Bakula. O tome nema sumnje, jer je naknadno sravnjem njegov rukopis sa tiskanim tekstom.⁶⁵ Bakula je ovaj članak napisao na brzu ruku i dosta nejasno. To je na prvi pogled vidljivo. Ovom bilješkom Bakula je očito htio istaknuti nastojanja Don Franina oko osnutka tiskare. To je stalno, više ništa. Vidjeli smo da je tiskara darovana, što se ne ističe u

Šematizmu. U naslovu članka stoji: "Typographia Francislana", na kraju se kaže, da joj je ime: "Typographia Missionis Cathol. in Hercegovina". Gore spomenuti prigovor franjev. starješinstva proti sadržaja Šematizma odnosi se i na ovaj članak o tiskari.⁶⁶

Što se tiče "Izvjestja" prihoda i rashoda o ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini od 1. prosinca 1874. i 22. travnja 1876., koga potpisuje Fr. Franjo Milićević, "upravitelj Tiskare", o njegovoj vrijednosti, ne mogu da dobijem jasnu sliku. Uistinu je autentičan. Ali u njemu nije sve točno navedeno. Osim drugih stvari, nigdje nema izdatka za Šematizam g. 1873 (koji je koštao 4.760 groša),⁶⁷ izdatka za papir, radničke nadnice itd. U koju je svrhu ovo "Izvjestje" izdano, ne mogu da odgonetnem.

Naša je tiskara mijenjala svoje ime tako često, da bi slabo upućen mogao pomisliti, da u Mostaru u isto vrijeme nije bila jedna tiskara nego ih više! Najprije se nazivlje Franjevačka Tiskara, onda Tiskara katoličkog Poslanstva, opet Franjevačka Tiskara, Tiskara fra Franje Milićevića, Iskarna Don Franje M. Milićevića i na koncu Tiskara "Glas Hercegovca". Na čudan, upravo misteriozan, dapače intrigantski način izgubi Don Frano list "Glas Hercegovca" i s njime tiskaru, početkom godine 1896. List je izlazio još nekoliko mjeseci, ali pod tuđim uredništvom i kao tuđe vlasništvo. Konačno prestade izlaziti polovicom srpnja 1896. Time se Don Franina tiskara upravo razasu i kao rasplinu.⁶⁸

Mjesto Don Franine tiskare mostarski rodoljubi godine 1898. osnovaše dioničko društvo i ustanove novu tiskaru pod imenom "Hrvatska dionička tiskara u Mostaru". Ova je tiskara sve vrednije stvari, napose slova, prekupila od Don Frane, manje vrijedne stvari naprosto su propale. Hrvatska dion. tiskara uz drugo izdavala je i politički list "Osvit". Godine 1910. tiskara pade pod stečaj, našto dioničari zaključče likvidirati poduzeće. Za pokriće tiskanih dugova Hercegovačka franjevačka provincija, uz žiro jedanaestorice mostarskih građana, potpisala je mjenicu na 24.000. - K. Nije bilo nade, da se poduzeće sanira, Franjevačka provincija, da spasi hrvatsku kulturnu ustanovu, da ne dođe u tuđe ruke - ujedno, da koliko toliko nađe zamjenu za potpisanu mjenicu, na javnoj dražbi prodavani inventar Hrv. Dion. Tiskare u likvidaciji, odluči postepeno kupovati. Na taj način Provincija je došla u posjed tiskare. Nešto papira i veliku

kasu kupili su drugi. To je bilo u godini 1914. i 1915. U mjesecu siječnju 1917. Provincija je sa likvidatorima sklopila nagodbu, platila mjenicu od 24.000. - K. i preuzela obrtnicu i tiskaru u svoju upravu. Ova tiskara i sada radi pod imenom "Hrvatska Tiskara F. P." u Mostaru.

U njoj i danas ima po gdjekoje slovo iz ove naše stare "Typographie Missionis Catholicae in Hercegovina"

BILJEŠKE

1) Hamdija Kreševljaković, "Štamparije u Bosni za turskog vremena, 1529.-1878." - U "Grada za povijest književnosti hrvatske", Zagreb, 1920. str. 9-12.

2) Druge tiskare, kao ona Božidara Gorazdanina u Gorazdu (1529. - 1531.); Pečatnja I. K. Šoprona - Vilajetska štamparija u Sarajevu (1866.1878.); Štamparija hercegovačkog Vilajeta u Mostaru (1876.) - Kreševljakovi, n. mj., str. 1 - 28, 38 - 41 - pogotovu ona Adolfa Pretnera ("Jugoslavenski list", od 1. i 2. svibnja 1937.) ne dolaze u obzir, jer nijesu hrvatske. Zadnja je god. 1882. samo prošetala Bosnom i Hercegovinom.

3) Navedeno mjesto, str. 28 - 37.

4) N. mj., str. 31, 32.

5) Navedeno mjesto, str. 31, 33.

6) N. mj., str. 31 - 32.

7) N. mj., str. 32 - 33.

8) N. mj., str. 32.

9) Martin Đurđević, Memoari sa Balkana, Sarajevo, 1910., str. 191.

10) Kreševljaković, n. mj., str. 34, 35.

11) N. mj., str. 33.

12) Kalendar "Napredak" za 1934., u članku "Prije pedeset godina", str. 165 - 171; Kalendar "Napredak" za 1936., str. 55 - 62, u članku "Stromni ali veliki radnik"; "Obzor" od 15. - 19. lipnja 1929. (br. 157 - 161), u članku "Don Frano Milićević, hrvatski kulturni i politički radnik iz Hercegovine". U ovoj seriji članaka u "Obzoru" opširno je opisan život i rad Don Frane Milićevića na osnovi piščevih ličnih uspomena.

13) "Napredak", 1934., str. 166 - 167.

14) "Obzor", 1929., br. 158.

15) "Obzor", 1929., br. 158.

16) Od Hercegovaca pozvao je i fra Pašku Buconjića, kasnijeg biskupa u Mostaru, vrlo laskavim pismom, pisanim "o Lučinadne", 1868. - Biskupski arhiv u Mostaru, br. 26/68.

17) "Serafinski Perivoj", 1911., br. 12, str. 192. Tu je Dr. Augustinčić priopćio doslovno Kraljevićevo pismo, nađeno u ostavštini fra Grge Martića.

18) Da se je biskup Barišić bavio mišlju da osnuje kakvu tiskaru, nijesam se nigdje u pisanim izvorima namjerio. Odakle su to doznali Kreševljaković i Milićević, ne znam.

19) "Autobiografija" Don Frane Milićevića, u "Osvitu", 1903. br. 13., podlistak.

20) Milićević fra Frano, rodio se je u Velikom Ograđeniku, kotar mostarski, 10. listopada 1835. Najprije je služio u duhovnoj pastvi u Hercegovini na nekoliko župa kao

duh. pomoćnik. God. 1864. pošao je u pomoć dalmatinskim franjevcima, gdje je ostao do god. 1871. Kada ga je Kraljević pozvao u Hercegovinu bio je župnik i gvardijan na Braču, u samostanu sv. Martina. - Vidi "Autobiografiju" i Bisk. Arhiv, 27/1867.

21) Još godine 1857. Kraljević je imenovan predstavnikom (kodžobašom) katolika u Hercegovini, u kojemu je svojstvu pred turskim vlastima i pred konzulima europskih velevlasti zastupao interese katolika. - Biskup. arhiv u Mostaru, br. 41/57. - U ovom svojstvu ostao je sve do okupacije ovih pokrajina, 1878.

22) U izvorniku stoji: ... "Tale Tipografia venne accordata dell' Eccello I. e. R. Ministero degli afferi Esteri con assequieto Dispaccio 22 Dicembre 1871, Nr. 17.024" - Most. konzulat, 19. prosinca 1873., br. 1179. - Druckpresse - Sarajevo, gener. konzulat piše u Beč na Hof - und Staatsdruckerei, 8. siječnja 1874., br. 2189. Koncepti u Zem. muzeju u Sarajevu, Arh. austro-ug. konzulata, fascikl 1873.

23) Rodio se u Komarnici kod Nove Gradiške 1828. Svašta u životu proživio. Služio kod bos.vlade poslije okupacije i umro kao umirovljeni kotar. predstojnik u rodnom mjestu, 1908. - Vidi: O. fra Jerko Vladić, "Fra Lovro Karaula", u "Hrvatska Duša", almanah hrvat. katol. svećenika, druga knjiga, Zagreb, 1923., str. 307 - 308,1).

24) J. Vladić, n. mj. - Prema navodima Vladića, Dragomanović se je tužio na tobožnju nepažnju biskupa Kraljevića, što nikako nije ispravno Kraljević se je odužio i Relji i Dragomanoviću: Relji je isposlovao odlikovanje - cavaliere di s. Gregorio Magno, a Dragomanoviću cavaliere di s. Silvestro. Dekretim je potpisan u Rimu, 11. veljače 1872. - Bisk. arh. u Mostaru, br. 22/71 i 1, 4/72.

25) Talijansko pismo u Bisk.arhivu u Mostaru, br. 4/1873.

26) U gore spomenutom pismu Kraljevića na Mustafu Asim-pašu (od 25. siječnja 1873.) bilo je navedeno, da je tiskarski stroj i ostali pribor k u p l j e n. U nastavku ovog pisma konzul Relja ispravlja navode Kraljevića: "U rečeno Vaše pismo uvukla se je jedna netočnost, t. j. da je tiskarski materijal kupljen (l' achat du dit materiel), međutim je turskim vlastima službeno poznato, da je besplatno darovan od naše visoke Vlade. Ja mislim, da je to bila pisarska omaška."

27) Pisano, 5. rujna 1872., br. 575.

28) Arh. austro-ug. konz. - Zem. muzej u Sarajevu, fasc. za 1873.

29) N. mj.

Sarajevski gen. konzul, 13. travnja 1873., br. 688. o gornjem je izvjestio konzulat u Mostaru i u prilogu povratio molbu biskupa Kraljevića (valjda onu Mustafi Asim-paši!).

30) N. mj.

Čim je došlo rješenje iz Carigrada, odmah je s velikim veseljem sav materijal prenošen u Vukodol, u biskupsku residenciju, gdje je istodobno bila i franjevačka residencija. To je bilo u mjesecu svibnju 1873.

31) "Izvjestje" prihoda i rashoda, 1874. - Šematizam 1873., str. 146.

32) Don Frano se isprva potpisivao "Br. (brat) Franjo M. Milićević. Kasnije Don i Dom Franjo M. Mil. "M." nije kratica njegovog krsnoga imena Marijan nego ime Marija.

33) "Osvit" 1903., br. 13.

34) Bisk. arh. Mostar, br. 12/1863.

35) Provinc. arhiv. u Mostaru, br. 2/1872.

36) "Obzor", 1929., br. 158.

- 37) Cijeli naslov: "Mladi hercegovački koledar, novi i stari za puk s nadometkom štokakovih pučnih zabava za Prostu Godinu 1874." (- Godina prva -). U Mostaru, Tiskom Poslan. Katoličkog, 1874. Slijedećih godina nosi naslov: "Mladi Hercegovac" i t. d.
- 38) Pismo bisk. Kraljevića kustodu fra Petru Kordiću, 16. prosinca 1866. Prov. arh. u Mostaru, br. 16/1866.
- 39) Potpuni naslov Šematizma: "Schematismus topographico-historicus Custodiae Provincialis et Vicariatus Apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali Fratrum Min. Observ. Sancti Francisci, pro anno Domini 1867. - Spalati, typis Antonii Zannoni, 1867., 8°, str. 208.
- 40) Bisk. arh. u Mostaru, br. 6/1873. - Pisana 5. ožujka 1873.
- 41) Prov. arh. u Mostaru, br. 3/1874.
- 42) Pismo fra Franje Miličevića - Prov. arh. br. 2/1874.
- 43) Statistički dio preradio je sam biskup Kraljević. Izjava fra Franje Miličevića. - Prov. arh. 3/1878.
- 44) Bisk. arh. u Mostaru, br. 2/1874.
- 45) Bakula je dobio na korekturu samo prvi arak, ali ni njega nije korigirao, "bio nečitljiv". Inače ništa drugo nije ni vidio. Bolovao je od kolovoza do smrti na srdobolji, (dizenteriji), od koje je mnogo prepatio. Umro je 2. listopada 1873.
- 46) Prov. arhiv, br. 5/1878.
- 47) Mostarski konzulat pisao 19. prosinca 1873., br. 1179, a sarajevski 26. pros. 1873., br. 2189. Arhiv konz. u Zem. muzeju u Sarajevu, fasc. za god. 1873.
- 48) "Izvjestje" fra Franje Miličevića, 1874.
- 49) M l a d i H e r c e g o v a c od 1874. - 1885. - Mali Stoljetnjak ili koledar za sto godina, 1878. - S o k o u z M l a d o g H e r c e g o v c a ili koledar istočne crkve za godinu 1878. U Mostaru P e č a t n i c o m Franjevačkom, 1877., ć i r i l i c o m. - M. Šešelj netočno informirao Kreševljakovića, n. mj., str. 37, 19.
- 50) "Pravopis", 1873; Novi Bukvar ili početnica, 1874; Nauk Krstjanski za katol. pučke učionice u Hercegovini, 1874.; Zabava duhovna za dicu školsku, 1874.; Nauk katolički za III. razred pučkih učionah u Hercegovini, 1874.; Kratka računica, 1876.
- 51) Spomenik života krstjanskoga, 1875.; Skup bogomoljnih dielah i uzdahah, 1875.; Kita bogoljubnosti Bratovštine prisvetoga Srca Isusa i Marije, 1876.; Gospin plač i Muka G. N. Isukrsta, 1877.
- 52) Nova Slovnica talijanska, 1877.; Skladnja (Sintassa) ili druga strana slovnice talijanske, 1878.
- 53) Robinzon Kruzoe, 1875. Piesme prosto spievane, prikazane D. I. Musiću, vojvodi Donje Hercegovine, 1879.
- 54) Hercegovacki 1873. i Bosanski 1877.: "Schematismus almae Missionariae Provinciae Bosnae Argentinae Ordinis Fratrum Minorum Observantium pro anno MDCCCLXXVII., Mostarini ex Typographia Franciscana, 1877." U svakom pogledu lijepo izrađen i ukusan. Velika razlika od onoga herc. iz g. 1873.
- 55) Bisk. arh., br. 1/1875. Radi čega se je odustalo od tiskanja "Štavita", ne zna se. Po svoj prilici da je bio slab odziv na pretplatu.
- 56) Sarajevski paša preko fra Grga Martića zamolio je biskupa Kraljevića, da umiri katolike, koji su se digli na pobunu u Gabeli 1875. - Vidi: Prov. arh. u Mostaru, br. 15/1875. U istoj stvari, više informativno, obraćao se je na Kraljevića lično Papa Pijo IX., 24. prosinca 1875. - Bisk. arh., br. 18/1875.
- 57) Ivan Musić, rodio se u Klobuku, dne 24. prosinca 1848. Bio franjevački bogoslov na Širokom Brijegu, odakle je sa osam drugova krišom pobjegao, s nakanom da stupi među ustaše. S njime su pobjegli uz druge: Božić Bariša (Bajo), fra Petar; Čuljak Lovro, fra Mijo; Hrستیć Petar, fra Toma i Grbešić, fra Marko.
- 58) Nijesam mogao odgonetnuti tvrdnju g. Kreševljakovića, koji kaže: "Godine 1876. raspada se štamparija u dva dijela: tri četvrtine prisvoji fra Frano Miličević, a ostatak pripade biskupskom ordinarijatu" ... onda: "dok onaj dio, što je zapao ordinarijat, posve propade". Ne znam, kako je fra Frano "prisvojio" tri četvrtine, niti razumijem kako se mogla tiskara razdijeliti na četvero. Tiskara je bila oskudna sa priborom, kako je Miličević mogao raditi sa 3/4? Don Frano je pisao jedno pismo - ispravak - Don Ivi Prodanu, 15. lipnja 1879., iz Piramatovaca, u kojemu kaže među ostalim: "... samo ću Vam dostaviti, da tiskarna, koja je ustanovljena u Mostaru n e m a n i k a k v e z a s l u g e u n j o j z i B i s k u p a Kraljevića ... uzajmio mi je ... kao ostali trgovci s kamatama; tiskarna je jedna u Mostaru, koja radi i ta je moja". Iz ovoga bi se moglo misliti, da je Kraljević uz neku oštetu tiskaru napustio i predao je Don Frani. - A l i j e s i g u r n o, d a s e b e z b i s k u p a Kraljevića n e b i n i k a d a t i s k a r a u M o s t a r u o t v o r i l a ! - Gornje se pismo nalazi u "Napretkovoju kult.-historijskoju zbirci" u Sarajevu.
- 59) Prov. arh. u Mostaru, br. 4/1877.
- 60) Prov. arh., br. 3/1877.
- 61) Prov. arh., br. 3/1877/
- 62) "Autobiografija", "Osvit", 1903, broj 13.
- 63) Don Frano je dobio sekularizaciju "ad tempus", t. j. privremenu. Vidjeli smo, da je sve moguće pokušavao i predlagao, da ostane u franjevačkom redu. Previše se je svezao s tiskarom, pa je konačno privolio na sekularizaciju. Kad je u jesen 1903. i u siječnju 1903. teško bolestan ležao u ondašnjoj Gradskoj bolnici, mi smo ga bogoslovi svaki dan posjećivali. Naravno, da su to činili još revnije i svećenici. Kad je naslućivao, da bi mogao i umrijeti često je izražavao želju, da ga opet franjevačke starješine prime u red. Ondašnji provincijal, fra Augustin Zubac, bio je voljan da ga primi, čim se oporavi. Nenadano napade zapaljenje mozga i smrt, koja mu je mukotrpan život, pun samoprijegara i požrtvovnog rada za narodnu stvar, prekinula, 8. veljače 1903.
- 64) Zanimljiva je činjenica, da je "Bosiljak Hercegovacki" i "Novi Hercegovacki Bosiljak" donosio redovito u svakom broju po koji članak ć i r i l i c o m tiskan. U "Glas Hercegovca" toga nije bivalo.
- 65) Prov. arh., br. 3/1874.
- 66) Isto mj.
- 67) Prov. arh. br. 2/1878.
- 68) "Autobiografija", "Osvit" 1903., 13. - "Obzor", 19. lipnja 1929., broj 161